

QƏHRƏMANLIQ KONSEPTİNƏ TARİXİ YANAŞMA CƏHDİ

Fikir prosesində daim «hərəkətdə» və başqa mentallıq vahidləri ilə qarşılıqla əlaqədə olan konseptin sərt strukturu yoxdur, amma bununla belə onun müəyyən formalaşma prinsipləri mövcuddur. Koqnitivistlərin çoxu konseptin strukturunu metaforik təsəvvür edirlər: onu *qar qomuna, buluda, çayirdəki meyvəyə və s.* bənzədirlər. Strukturuna və məzmununa görə konseptlər müxtəlifdir, amma növündən asılı olmayaraq, İ.A.Sterninə görə, konseptin əsasında baza qatı - müəyyən hissi obraz durur, yəni konsepti meyvə şəklində təsəvvür etsək, baza hissəsi, obrazı onun çayirdəyidir. «*Baza obrazı konseptin məzmununu tam əhatələyə bilər, əgər konsept konkret hissi duyğuları və təsəvvürləri əks etdirirsə və ya konsept çox primitiv düşünən fərdlərin şüurundadırsa daha mürəkkəb konseptlərdə əlavə koqnitiv əlamətlər baza obrazının üstünə gəlir və meyvənin ətli hissəsini əmələ gətirirlər. Əlamətlər çox ola bilər, onlar nisbətən müstəqil konseptual (koqnitiv) qatlar yarada bilər və daha konkret qatdan daha mücərrəd qata doğru laylana bilər*» [6, s.58].

Linqvistikada konsept anlayışı ilə yanaşı linqvomədəni konsept anlayışı da işlədilir ki, onun koqnitiv linqvistikada, təsvir olunmuş mental vahidlərdən fərqi nən nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmək xeyli çətindir. Bu məsələyə diqqət yetirən V. Karasik və Q.Şişkin mədəniyyətin əsasında dəyərlilik prinsipinin durması fikrini önə çəkirlər [3]. Amma qeyd etmək lazımdır ki, konseptin başa düşülməsinə, anlanılmasına linqvokoqnitiv və linqvomədəni yanaşmalar bir-birini inkar etmir, çünki «konsept, fərdin şüurundakı mental qurum kimi, solumun konseptosferinə, yəni son nəticədə mədəniyyətinə çıxışa malikdir, konsept mədəniyyətin vahidi kimi kollektiv təcrübənin fiksasiyasıdır ki, bu da fərdə çatır. Başqa sözlə, bu yanaşmalar fərdə münasibətdə vektorları ilə fərqlənirlər: *linqvokoqnitiv konsept – fərdi şüurdan mədəniyyətə yönümlənmə, linqvomədəni konsept isə – mədəniyyətdən fərdi şüura yönümlənmədir*» [2, s. 98]. Amma bu deyim də, konsepti bütövlükdə xarakterizə etmir, çünki tamamilə haqlı olaraq qeyd olunduğu kimi, «*konsept hadisəsinə aydınlıq gətirmək üçün onun təbiəti, strukturu, representasiyası məsələsi, onu obyektivləşdirən dil vahidləri və həmin vahidlərə nisbəti və s.problemlər həll olunmalıdır*» [1, s.138].

Gördüyümüz kimi, konseptin öyrənilməsi hətta dilçiliyin iki qolu arasında fərqli istiqamətlərdə gedir. Bundan başqa hətta bir elmi istiqamət hüduqlarında tədqiqatçıların yanaşmaları fərqli olduğundan, məsələyə tam identik iki yanaşma tapmaq qeyri-mümkündür. Bu isə konkret konseptin strukturunun öyrənilməsində ciddi çətinliklər yaradır.

İstənilən mədəniyyəti canlı orqanizm şəklində təsəvvür etmək olar: onun daxili orqanları və hətta ən kiçik molekulları və atomları qarşılıqlı əlaqədədir, əks-təqdirdə orqanizm canlı olmazdı. Dildə konseptlər də belədir: kateqoriyalar və onları ifadə edən sözlər təcrid olunmuş şəkildə təzahür etmir, həmişə daha iri konseptual strukturların bir hissəsi olurlar. Linqvomədəni konseptlərin belə birləşmələrini «konseptosfer» adlandırırlar.

D. Lixaçov deyirdi ki, konseptlər məcmu şəklində milli dilin konseptosferlərini təşkil edən ən müxtəlif sferaları əmələ gətirirlər. Bu zaman o bildirirdi ki, konseptlərin sferasını (başqa sözlə, konseptosferini) xalqın mədəniyyəti ilə sıx vəhdətdə öyrənmək lazımdır. O yazırdı: «*Millətin bütöün mədəniyyəti – ədəbiyyatı, folkloru, elmi, təsviri sənəti (onun həmçinin dilə və deməli milli konseptosferə bilavasitə aidıyyatı var) nə qədər zəngin olsa, milli dilin konseptosferi də bir o qədər zəngin olur; o, millətin bütöün tarixi təcrübəsi ilə tutuşdurula bilər*» [6].

Konseptosferlərin yaranmasını dil vahidlərinin digərləri ilə müəyyən assosiativ əlaqələr yarada bilmək kimi təbii qabiliyyəti ilə izah etmək olar: «*vahid öz ətrafında müəyyən semantik sahə əmələ gətirir ki, onun elementləri semantikasız nəzərdən keçirilən konkret dil vahidinə ya yaxın, ya da uzaqda yerləşir, amma bu sfera qapalıdır, çünki assosiativ əlaqə ya var, ya da yoxdur. Məhz bu əlaqələr həmin dilin daşıyıcıları olan müəyyən etnosun nümayəndələrinin real nitq ünsiyyətinə rəvac verir, onu təşkil edirlər*» [4, s.78].

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə demək olar: linqvokulturologiya konsepti millətin mentallıq vahidi kimi nəzərdən keçirir. Belə konseptin koqnitiv linqvistikada olan müvafiq konseptdən fərqli xüsusiyyəti onda müəyyən mədəniyyətin dəyər elementinin olmasındadır. Konseptlər böyük birləşmənin bir hissəsidir. Bu birləşməni konseptosfer adlandırırlar. Belə strukturlar dil vahidləri arasında assosiativ əlaqələr olub, insan ünsiyyətinə rəvac verir.

Konsept bir anda və bütöün əlamətləri ilə birgə yaranmayıb, tədricən formalaşdığından, o, özündə ən müxtəlif dövrlərin nişanələrini daşıyır. Bu «nişanələr» dil daşıyıcılarının hamısı üçün eyni dərəcədə anlaşılıqlı olmaya bilər, lakin onlar var və onların öyrənilməsi dilin və dil daşıyıcısı olan etnosun mədəniyyətinin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu işıqlandırmağa imkan verir. Bu isə konseptə tarixi yanaşmanı labüdləşdirir, çünki konsept ilkin yarananda (fərdin şüur səviyyəsindən asılı olmayaraq) əsas etibarilə birmənalı, konkret «obraz» kimi yaranır və bu proses müəyyən zaman kəsiyində gedir. Bir sıra çox qədim mənşəli «baza obrazları» var ki, onlar min illərlə koqnitiv məkanda mürəkkəbləşib, hər konkret dövrdə özəlliklər kəsb edib və hazırda da dəyişilməyə «açıqdır». Belə konseptlərdən biri «*heroism*» («*qəhrəmanlıq*») konseptidir.

İkidilli lüğətlərdə ingilis dilindəki «*heroism*» ləkseminin qarşılığı kimi «qəhrəmanlıq» ləksemi göstərilir. Bu, lüğəti müvafiqlik səviyyəsində həqiqətən də belədir. Amma ingilis və Azərbaycan dillərində, özü də müxtəlif dövrlərdə onları əks etdirən kontekstlərə müraciət etdikdə onların dil daşıyıcılarının koqnitiv məkanda «canlandırdığı» mənşərə üst-üstə düşür. Bunun köklərini tarixən bu və ya digər etnosun, xalqın konseptosferində formalaşmış obrazlarda, həmin koqnitiv məkanda təsbit olunmuş dəyərlərdə və bu kimi bir sıra başqa məqamlarda axtarmaq lazım gəlir.

«Heroism» - «qəhrəmanlıq» ləksəmlərini araşdıranda aydın olur ki, onların özündə daşdığı mənə qatları bəşəriyyətin yarandığı vaxtlardan başlayaraq bu günə qədər zənginləşməkdə davam edir, özü də bu proses ayrı-ayrı etnik qruplarda az-çox fərqli gedir və buna görə də hətta mənşə etibarilə yaxın xalqlarda belə identik olmur.

Fərdlər bir-birindən müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqli olduqları kimi, etnik qruplar və millətlər də bir-birindən fərqli olur və onların arasında ünsiyyət gedəndə oxşar məqamlar onların yanaşmasına, yaxınlaşmasına rəvac verdiyi kimi, fərqli məqamlar, xüsusiyyətlər bu anlaşmanı çətinləşdirir.

«Qəhrəmanlıq» konsepti mahiyyət etibarilə müəyyən «hərəkətin» nəticəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Belə deyək: qəhrəmanlıq göstərmək üçün igidlik, müstəsna qoçaqlıq, rəşadət, cəsurluq və s. göstərmək lazımdır, özü də bu keyfiyyətləri müəyyən məqamda, konkret məqsədlə igid, cəsur, qorxmaz, fədakar və s. adam göstərir.

Qəhrəmanlıq və onu səciyyələndirən sadələdiyimiz keyfiyyətlər mütləq müsbət konnotasiyalıdır, əks-təqdirdə qəhrəmanlıq hesab edilən əməl qəhrəmanlıq hesab edilə bilməz. Bu məqamda qiymətləndirmə, dəyərləndirmə ön plana çıxır. Dəyərləndirən müəyyən mövqedən çıxış edir və bu mövqə fərdin, sosial və ya etnik qrupun, xalqın mövqeyidir.

Bunu ən qədim ingilis-sakson yazılı abidəsi hesab olunan «Beowulf» poemasının təmsalında nəzərdən keçirək. Əsərin qəhrəmanı Beowulfdur. Əsərdə onun iki qəhrəmanlığı təsvir olunur. Onu Allah, əsərdə deyildiyi kimi, Göylərin hökmdarı xeyir əməllər üçün yaratmışdı:

him thaes Lif-frea,

Wuldres Wealdend, worold-are forgeaf:

[Beow] waes brene - blaed wide sprang -

Scyldes eafera, Scede-landum in.

Swa sceal geong guma gode gewyrcean...[7]

Poemada hadisələr Skandinaviyada baş verir. Konunq Hrodqarın Heorat adlı sarayında dan tayfasından olan döyüşçülər yeyib-içirlər. Artıq neçə illərdir ki, əsərdə «Allahın qəzəbi» (godes yrre baer) kimi səciyyələndirilən dəhşətli nəhəng Qrendel bu saraya hücum edib, ən yaxşı, adlı-sanlı döyüşçüləri məhv edir. Adlı-sanlı qaut sərkərdəsi Beowulf öz dəstəsi ilə Hrodqara köməyə gəlir. O, təkbətək gecə döyüşündə Qrendeli məğlub edir. Qrendelə silah batmadığına görə dartıb onun qolunu qopardır. Bu döyüşdə Beowulf şöhrət qazanır, Qrendel isə ömrünün sona çatdığını başa düşür:

Beowulfe weardh

gudhredh gyfethe; scolde Grendel thanan

feorhseoc fleon under fenhleodhu,

secean wynleas wic; wiste the geornor

thaet his aldres waes ende gegongen,

dogera daegrim...[7]

Qrendel gedib öz yuvasında ölür. Dənizin dibindən daha müdhiş düşmən – Qrendelin anası qalxır. Onu üstələmək üçün Beowulf dənizin dibinə enib onu öz yuvasında məhv edir.

Poemanın ikinci hissəsində artıq qautların kanunqu olan Beowulf qoruduğu dəfinəni insanlardan qoruya və dəfinəyə göz tikənlərdən intiqam alan əjdahanı öldürür, amma özü də bu döyüşdə ölümcül yara alır.

Gördüyümüz kimi əsərin qəhrəmanı şər qüvvələrlə döyüşlərdə hünər göstərir. Birinci halda atasına edilmiş yaxşılığın əvəzini çıxmaq üçün, ikinci halda isə öz tayfasının insanlarını od püskürən əjdahadan qurtarmaq üçün. Bu məsələnin bir tərəfi. Qayıdaq yuxarıda dediyimiz dəyərləndirmə və mövqə məsələsinə. Danlar və qətlər üçün Beowulfun etdikləri həqiqətən də qəhrəmanlıqdır.

Digər tərəfdən, müəllif şər qüvvələrin də hərəkətlərini müəyyən qədər əsaslandırır. Dan döyüşçülərinin haylı-küylü məclisləri bataqlıqda yaşayan nəhəng varlığı narahat edir.

(tha se ellen-gaest earfothlice

thrage getholode, se the in thystrym bad,

thaet he dogora gehwam dream gehyrde

hludne in healle; thaer wase hearpan sweg,

swutol sang scopes...)[7]

Qrendel buna dözməyib saraya hücum edir, döyüşçüləri sadəcə öldürmür, onları parça-tikə edərək yeyir. Qrendelin anası oğlunun intiqamını almaq üçün dənizin dibindən qalxır. Əjdaha qoruduğu dəfinəni ələ keçirmək istəyən insanları öldürür.

Danların və daha sonra öz tayfasının müdafiəçisi kimi vəsf olunan Beowulf xeyli sonralar (XIII-XIV əsrlərdə) Robin Qud haqqında yaranmış balladalarda xeyirxah quldur obrazına çevrilir. Onun əsas qəhrəmanlıqları xalqın müdafiəçisi olmaq, varlıqları qarət edib, əldə etdiyini kasıblara paylamaqla bağlıdır. Belə qəhrəmanlığı tipoloji baxımdan Azərbaycan folklorundakı Koroğlunun qəhrəmanlıqları ilə bir sıraya qoymaq olar. Amma bir məqamı nəzərə almaqla: Koroğlu daha epik qəhrəman və daha bitkin obrazdır.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq, belə demək olar: qəhrəmanlıq konseptinin definisiyası bütün dövrlər üçün doğru olsa da, hər konkret dövrdə və milli konseptosferdə o, konkret məzmun kəsb edir, konkret təzahür edir və bir dövr və milli konseptosferdəki konsept digər konseptosferdə ona müvafiq gələn konseptdən mütləq fərqli olur.

Ədəbiyyat

1. Əhmədova Ü. Konsept və ona müasir yanaşmalar // Elmi xəbərlər. ADU. Bakı, 2015, № 5, s.138-143.

2. КарасикВ.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002.

3. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. / Под ред. И.А.Стернина. Воронеж: ВГУ, 2001. С. 75-80.

4. Прохоров Ю.Е. К проблеме «концепта» и «концептосферы» // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв.ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. М.: МАКС Пресс, 2005. Вып. 30.

5. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание / Под редакцией И.А. Стернина. Воронежский государственный университет, 2001.

6. Сурина В. Н. Понятие концепта и концептосферы // Молодой ученый. 2010. №5. Т.2. С. 43-46.

7. <http://www.russianplanet.ru/filolog/epos/beowulf/texts.htm>

Açar sözlər: *konsept, konseptosfer, lingvomadəniyyət, lingvokulturologiya, konseptin formalaşması, qəhrəmanlıq, Beowulf.*

Key words: *concept, concept-sphere, linguo-culture, linguo-culturology, concept formation, heroism, Beowulf.*

Ключевые слова: *концепт, концептосфера, лингвокультура, лингвокультурология, формирование концепта, героизм, Беовульф.*

Summary

An attempt at a historical approach to the concept of heroism

In linguistics, along with the concept, the linguocultural concept is also distinguished. The second differ in evaluative connotation. The concepts available in the mental field form a concept-sphere and are in an associative relationship with each other. In linguoculturology, the concept is considered as a mental unit of the ethnos. With the historical development of the people, changes occur in its concept-sphere. It is not the "name" of the concept that changes: sometimes significant changes occur in its content. They mostly concern the "basic images" of ancient origin. One of these concepts is "heroism". On the example of the Old English poem "Beowulf" considered in this article, it can be seen that the evaluative content of the concept of "heroism" has undergone significant changes since that time.

Резюме

Попытка исторического подхода к концепту героизм

В лингвистике наряду с понятием концепта выделяется и понятие лингвокультурного концепта. Вторые отличаются оценочной коннотацией. Концепты, имеющиеся в ментальном поле, образуют концептосферу и находятся друг с другом в ассоциативной связи. В лингвокультурологии концепт рассматривается, как ментальная единица народа (этнуса). По мере исторического развития народа в его концептосфере происходят изменения. Изменяется не «имя» концепта: в его содержании происходят порой значительные изменения. Они в наиболее большей степени касаются «базовых образов» древнего происхождения. Одним из таких концептов является «*heroism*» (героизм). На примере рассмотренной в данной статье древнеанглийской поэмы «Беовульф» видно, что оценочное содержание понятия «героизм» с тех времен времени претерпело значительных изменений.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova